

A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez

1. A szakirodalom régtől nyilvántartja azt a hangrendi különbséget, amely nyelvjárásainkban a határozott névelők körében tapasztalható. Ismeretes, hogy míg nyelvjárásaink zömében csupán a köz-, illetőleg az irodalmi nyelvvel hangrendben megegyező *az, a* határozott névelő funkcionál, addig bizonyos archaikus nyelvjárásokban (vö. legutóbb IMRE: MNy. XLIX, 349) az *ez, e* (is) járatos.

A magyar határozott névelő történetét nyelvtudományunk tisztázott kérdésként kezeli: Az *az, a* határozott névelő hangsúlyát és nyomatékát vesztett, kijelölő jelzői szerepű, távolra mutató névmásból keletkezett — idegen hatástól függetlenül. Kialakulása mintegy a XIV. század végére befejeződött (vö. TESZ. I, 204; további szakirodalom is itt). Bár a határozott névelőnek magas hangú változatára már a XV. századi kódexek óta vannak nyelvtörténeti adataink (vö. SIMONYI, Jelz. 66; KLEMM, TörtMondt. 317; IMRE: MNy. XLIX, 348; BENKŐ, Nyjtört. 82; BERRÁR: TörtMondt. 124; Uő.: MNyT. 399; TESZ. I, 818), mégis a köz-, illetőleg az irodalmi nyelvbe csak a mély hangú *az, a* került be.

Minthogy a magyarban az *ez—az* közelre, illetőleg távolra mutató névmási szembenállás ősi örökségként teljesen általános, ezért kézenfekvőnek látszik a magas hangú határozott névelőt ugyancsak jelzős szerkezetből, a mély hangú párjával párhuzamos fejlődésként, a közelre mutató névmásból származtatni: „... néhány nyelvjárásunkban és nyelvelméinkben a közelre mutatóból (ti. a közelre mutató névmásból — Sz. G.) lett a névelő (mint pl. a francia nyelvjárásokban is *ce, cest*; MEYER-LÜBKE, Vergl. Syntax 190)” (SIMONYI, Jelz. 66) SIMONYI ZSIGMOND véleményét valószínűsítően a TESZ. (I. 819) is elfogadta, bár nem lényegtelen változtatással: „A névmásnak (ti. az *ez* névmásnak — Sz. G.) az *az* névelőhöz hasonló módon kijelölő jelzői szerepe mellett kialakult (magas hangrendű szavakkal kapcsolatban) határozott névelői használata is.” (I. h.) Itt tehát egy magánhangzó kapcsolódási törvényszerűségre utalással bővül a magas hangú határozott névelő magyarázata. Ámbár teljesen nyitott kérdés marad, hogy a szóban forgó hangkapcsolódási törvényszerűség mikor, az *ez* névelő kialakulásának melyik szakaszában — a még névmási előzmény vagy már a határozott névelő korában — érvényesült. De nem csekély gondot okoz: hogyan lehet összeegyeztetni az *ez, e* névelő keletkezésével kapcsolatban a magas hangú mutató névmásból való magyarázatot a hangrendi illeszkedés elvével; ugyanis az *ez—az* mutató névmás használatában eddig még nyelvjárási szinten sem mutattak ki hangrend szerinti illeszkedést.

Ugyanakkor szakirodalmunkban van olyan vélemény, amely szerint a magas hangú határozott névelő nem a közelre mutató névmásból fejlődött, hanem a mély hangúból alakult hangváltozással. Több mint száz évvel ezelőtt MUNKÁCSI BERNÁT ezt írta: „Nem tartjuk valószínűnek, hogy e névelő (= *ez, e* — Sz. G.) egészen függetlenül a közdivatú *az, a*-tól, a közelre mutató névmásból származott volna, mint-hogy a legtöbb nyelv bizonyítja, hogy artikulusra kiválólag a távolra mutató névmás alkalmas (az én ritkításom — Sz. G.), ilyen a görög *ὁ, ἡ, το*, a német *der, die das*, a román nyelvek *le, -lu* névelője *s* a héber *ha-* is.” (Nyr. IX, 452—3) MUNKÁCSINAK az az érve, hogy a nyelvekben a határozott névelő általában a távolra mutató névmásból fejlődött ki, a mi szempontunkból különösen fontos. SIMONYI fent idézett érvelésében a francia nyelvjárások névelőinek története nem sokat bizonyíthat, ugyanis a franciában a közelre, illetőleg a távolra mutató ellentéte nem épül olyan jellegzetes hangrendi szembeállásra, mint a magyarban a palatális-veláris ellentét, amely a mutató névmásoktól kezdve a névmási jellegű határozószóig, sőt a névszóig, igéig elhatolt. Példák: *ez—az, emez—amaz, ilyen—olyan, ekkora—akkora, ennyi—annyi, itt—ott, ide—oda, innen—onnan, ekkor—akkor, így—úgy; bűnkő—bűnkő, gömb—gomb, gömböc—gombóc, kolonc—kölönc, tömpe—tompá, kever—kavar, rőtög—rotog* stb. Az alábbiakból kitűnik, hogy a kutatók ma is — MUNKÁCSIVAL egybehangzóan — a határozott névelőnek a távolra mutató névmásból való eredetét tartják kézenfekvőnek, természetesnek.

Lényegében ez derül ki BALÁZS JÁNOS (NyK. LVII. 227) alábbi véleményéből: „A határozott névelő a magyarban — úgy, mint más nyelvekben is — a mutató névmásnak visszamutató, anaphorikus használata közben keletkezett.” KUBINYI LÁSZLÓ Balázs gondolatát így fűzi tovább: „Miért éppen a mélyhangú mutató névmásból keletkezett a határozott névelő?” — Bár az általánosan elterjedt felfogás hatására nyomban hozzát teszi: „Keletkezett a magashangú változatból is némely nyelvjárásban (vö. utóbb IMRE S.: MNy. XLIX, 348—9)”. — Majd így folytatja: „az anaphorikus rámutatás tárgya jelen nem levő dolog... Hogy az anaphorában mikor használják a távolra, mikor a közelre mutató változatot, az nem csupán szeszély dolga; éppen régi szövegeinkben bizonyos tendencia figyelhető meg... Amikor a mutató névmás a beszéd folyamatában vissza, a már említettre utal, akkor gyakrabban mély hangú; amikor előre, a majd csak ezután említendőkre utal, akkor gyakrabban magas hangú.” (Nyr. LXXXI, 475—6) A határozott névelőnek anaphorikus használatú névmásból való származtatását BERRÁR JOLÁN is elfogadja (vö. TörtMondt. 124; MNyT. 399). Való igaz, a határozott névelőnek anaphorikus mutató névmásból származtatása nem zárja ki egészen azt a lehetőséget, hogy a közelre mutató névmásból is keletkezhet határozott névelő. De ezt a folyamatot mégis ritka kivételnek minősíti.

Ismeretes, hogy RÉGER BÉLA (NyF. XXIV, 16) a nyelvjárásokban fellelhető *ez, e* határozott névelőt hangrendi illeszkedés eredményének tekintette: „A népnyelvi *ez, e* a hangrendi illeszkedés eredménye, bár természetes, hogy az *ez* névmás is befolyást gyakorolt megalakulására”. RÉGER véleménye valószínűleg MUNKÁCSI

BERNÁT (i. h.) nézetére megy vissza. MUNKÁCSI fent említett cikkében a moldvai csángó nyelvjárás határozott névelővel foglalkozva azt írja, hogy az *ez, e* névelő rendszeren magas hangrendű szók előtt használatos. Itt jegyezzük meg, hogy a későbbi gyűjtők, illetőleg adatok a szóban forgó névelő használatában valamiféle szigorú illeszkedési szabályt nem igazoltak. SIMONYI (i. h.) — mint tudjuk — az illeszkedéses magyarázatot, tehát MUNKÁCSI, illetőleg RÉGER véleményét nem fogadta el, ugyanis lehetségesnek tartotta, hogy néhány nyelvjárásban az *ez* névmásból önállóan is kifejlődhetett az *ez, e* határozott névelő. Meg kell jegyeznünk, hogy a magas hangú határozott névelő keletkezésének körülményei, mégpedig a különfejlődés problémái, illetőleg a mély hangúból származtatás kérdései részletesebb vizsgálatban eddig még nem részesültek. Az *ez, e* határozott névelő történetének kérdése rendszeren az *az, a* határozott névelő járulékos problémájaként merült fel. SIMONYI fent idézett véleményét látszik támogatni ugyan a közelre mutató névmás megléte, annak a magas hangú névelővel való alaki egybeesése; a tüzetesebb vizsgálat viszont olyan problémákat vet fel, amelyek az *ez, e* névelőnek hangtani úton való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik. Éppen ezért szükségesnek látszik megvizsgálnunk néhány olyan kérdést, amely az eddigénél jobban megvilágíthatja szóban forgó névelőnk keletkezési körülményeit.

2. Nem lényegtelen dolog annak tisztázása, hogy a kétféle határozott névelő közül melyik keletkezett előbb. Tudjuk, hogy a mély hangú névelő kialakulása a XIV. század végére befejeződik (vö. TESZ. I. 204). De az ugyancsak mély hangú határozott névelő előzményei írott emlékeinkben a H. B. koráig nyúlnak vissza (vö. BALÁZS: NyK. LVII, 210; BERRÁR: MNyT. 399). Ugyanakkor az *ez, e* határozott névelő kialakulásának közelebbi idejét a szakirodalom már ennyire pontosan nem tartja számon (vö. BERRÁR: i. h.; TESZ. I, 819). Mégis minthogy az első adatok a XV. századból valók (vö. BENKŐ i. m. 82; TESZ. I, 819), és előzményeket nem említ a szakirodalom sem, ennél fogva alapos okunk van azt hinni, hogy a magas hangú határozott névelő a mély hangrendűnél később keletkezett. Nem hagyható itt figyelmen kívül az a tény sem, hogy a magas hangú határozott névelők a szövegemlékekben, illetőleg a nyelvjárásokban általában vegyesen, a mély hangúval váltakozva jelentkeznek, jóllehet az arányokban nagy különbségek vannak.

Nehéz elképzelni, hogy a mély hangú névelő kialakulása után — pár huza mos jelenségként, a magas hangrendű mutató névmásból — azonos nyelvi részlegekben, nyelvjárásokban magas hangú határozott névelő is keletkezhetett volna. Ugyanakkor hangváltozási eredményként, a mély hangú névelőből — bizonyos hanghelyzetekben — könnyen kialakulhatott magas változat is.

3. Az alábbiakban röviden áttekintjük a magas hangú határozott névelő nyelvföldrajzi vonatkozásait. S egyben szöveges mutatóként közlünk az *ez, e* névelő mai használatából Vas megyei kutatópontokon készült felvételekből. Minthogy az utóbbi időben erősen visszahúzódozó, pusztuló jelenségről van szó, ezért nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti szempontból az *ez, e* névelő nyelvföldrajzát illetően azokat a kutatópontokat, valamint területeket is figyelembe kell vennünk, amelyekről csak a ré-

gebbi — a múlt századi vagy a század eleji — feljegyzések tesznek említést. Az MTsz. (I, 522—3) szerint — tehát a múlt század végére — a gyűjtők az alábbi helyekről jelezték az *ez, e* határozott névelő önálló szóként való előfordulását: Répce melléke Sopron megye, Körmend vidéke, Marác (ma: Felsőmarác), Szombathely, Baltavár Vas megye, Eszék vidéke, Nagyharsány Baranya megye, Szlavónia, Udvarhely megye, Zetelaka Udvarhely megye, Klézse, illetőleg Moldva egyéb, pontosabban meg nem nevezett helye.

Összetételi előtagként, jórészt elhomályosultan a palóc és a palócos nyelvjárás-terület számos pontjáról van adatunk a magas hangú határozott névelőre. Megjegyezzük, hogy az MTsz. kiegészítésre szorul. SZARVAS GÁBOR (Nyr. II, 49) Göcsejt is megemlíti, ahol az *ez, e* határozott névelő megtalálható. A század elején a keleti (csángó, illetőleg székely), valamint a nyugati nyelvjárásokból — főleg Vas megyéből — újabb adatokat publikálnak: Szabófalva, Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse—Moldva (Nyr. XXX, 227—35; XXXI, 143, 207); Szakadát — Szeben megye (MNY. VI, 378—82); Németgencs (ma: Gencsapáti; Nyr. XXX, 485—9); Felső Őrvidék (Nyr. XXXII, 78—86); Felsőőr (Nyr. XXXII, 178—82); Velem (Nyr. XXXVII, 88—90) — Vas megye. Lényegében ezzel le is zárul azoknak a közléseknek a sora, amelyek a vasi nyelvjárásokból a magas hangú határozott névelőről tájékoztatnak. A későbbiekben — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtéséig — csak az Ausztriához került Felsőőrből, illetőleg a moldvai csángó nyelvjárásokból kapunk újabb adatokat a palatális hangrendű határozott névelő meglétéről (vö. ÚMTsz. cédulaanyaga, *ez* határozott névelő alatt). Nyelvatlaszgyűjtésünk Felsőőr, Kőszeg, Szombathely vidékéről, valamint Erdély két kutatópontjáról újabb adatokat hozott felszínre: Au—2, 3, 4; A—22: *e túszo*, A—15: *e túszo~a túszo*, A—23, 30: *a túszo~(e túszo)*, Ro—19: *e túszhöz*, Au—2, 3, 4: *ez asztoaru*, A—15: *ez asztaru~az asztaru*, A—22: *az asztuoru~(ez asztuoru)* Ro—19: *ez asztaol*; Au—2, 3, 4: *eki*, Ro—19: *eki*, 20: *eki~eki 'aki'* (IMRE: MNYjR. 227).

A nyelvatlaszgyűjtés során készült nyelvjárási magnófelvételekben viszont — a felsőőri kivételével (vö. MNYj. XII, 209—210) — nem találunk adatot a magas hangú határozott névelőre (vö. MNYj. XII, 201—5; XIII, 173—90). Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy Balogunyom kivételével (A—23: MNYj. XII, 204—5) nem készült szövegfelvétel, illetőleg nincs szöveggözlésünk az *ez, e* határozott névelőt tükröző kutatópontokról. Így szövegösszefüggésben az *ez, e* névelő használatáról — a mai Vas megye területét tekintve — már jó hetven éve nincs adatunk. Az igen archaikus nyelvjárású Velemet például egy 1903-ban lejegyzett, de csak 1908-ban megjelenő szöveg képviseli (vö. Nyr. XXXVII, 88—90). A közlés nyelvjárási szempontból eléggé kétes értékű; egy sokáig külföldön szolgált öreg huszár visszaemlékezése, amely a magas hangú határozott névelőre összesen egy adatot tartalmaz. Nyelvatlaszunknak fenti, Vas megyei adatairól nem tudva 1973 őszén Velemben — tájékozódó szövegfelvétel során — lettem figyelmes az *ez, e* határozott névelő beszédbeli előfordulására. A további vizsgálódások a Velem községgel szomszédos Cákrról, illetve a Gencsapátival szomszédos Perenyéből is felszínre hozták az *ez, e* határozott

névelő élő nyelvi használatát. Csakhamar az is kiderült, hogy Vas megye déli, dél-nyugati részén is megtalálható még — rendszeren az idősek nyelvhasználatában — az *ez, e* névelő. Gasztonyból, Felsőmarácról olyan szövegfelvételek jutottak a kezemhez, amelyek magas hangú határozott névelőt (is!) tartalmaznak. Az *ez, e* mai előfordulását a nyugati nyelvjárásokban egyéb elfoglaltságom miatt még nem tudtam pontosan feltérképezni. Vörös Ottó kollégám szóbeli közléséből tudom, hogy az Őrségben Nagyrákoson, Pankaszon, Szattán és Őriszentpéteren, továbbá még Csákánydoroszlón is előfordul az idősek nyelvhasználatában az *ez, e* határozott névelő.

Dolgozatunk kerete nem teszi lehetővé, hogy a magas hangú névelőt tartalmazó Vas megyei szövegeket teljes terjedelmükben közöljük, másrészt az *ez, e* névelő mai előfordulásának területi, illetőleg nyelvészociológiai vizsgálatai még további kutatásokat igényelnek. Ezért a rendelkezésre álló szövegekből csupán szemelvényeket közölhetünk a magas hangú névelő mai előfordulásának dokumentálására. Következzenek tehát az újabb adatok:

Velem, 1973. nov. 25. A felvételt magam készítettem. — a) Adatközlő: Kovács Józsefné Molnár Gizella 65 éves nyugdíjas tsz-tag felesége: *Ollan kis firfigyerëkkè, itt e szomszidba — iszëm mëkhalt mán szëgin — jártam el oda* (ti. a Rohonci-erdőre) *iën fįjatalasszom vuotam | oda bali szüölüõre* (=áfonyára, áfonyáért), *osztán akkor még másnap fël hátunkra, osztá vüttök Szombathelre gyalok. Szomszidasszon elesëtt, edopta e mánát. Nëm tudot mást tënnyi, õsszësöpörte fűödestü eggyütt, osztá" hát, emit õsszësöpört, aszt vüttö, e többi mëk hát otmaratt. — Akkor még, amikor e fűjet hosztok, naty terü fűj e hátán. . . belesëtt e patagba, bedëgesztëttye* (sic!) (=elrakesztette, eltömte) *e vızet. — Nëm szıpëk e fįjatalok, nëm szıp ez a viselet.* (Így táncoltak:) *Be-beliptek, kü-küliptek, az e bummoguo muzsika, am még csaknem az embërnek e fűlit szille | szapta* (=szétszakította). — *Akkor illenkor, karácson, eki mos má gyün, e zıén gyerëkkoromba, ekiná vuot állat, mindën rnarhát mëkfüstüötek avve* (ti. a füstölővel). — *Minekünk csag disznuo vam mëk tyukok, nincsen marhánk.* (Sz. G.: Régen is úgy mondták, hogy *tyuk*?) — *Riégen: tik, e zöregëkná miég elüöfordu.* (A férjével együtt nevetnek rajta!). *De hát, tuggya, ha az embër ijét mond, akkor künevetik. Künevetik a zembërt.* — b) Adatközlő: Horváth Istvánné Török Anna 86 éves földműves felesége: *Õsszësztëték magunkat tizënöten-huszan. Mëntünk fënek, mëg gyüüttünk lënek. E zuccán e zöreg embërek. . . ráırtek vasárnap küünyi iës beszıgëtnyi. Asz monta egy öreg bácsi: — Mënnyeték innejt, mert elvëszıték ę nap erejit: — Gyer-tëk — mondok — emëgyünk, mer Jűóska bácsi nem niszhet ránk* (=nem szeret ránk nézni, nem állhat ki). — *Akkor mëktanultak e falusi jányok táncunyi, mer e gyerëkik má" ottonnak tanuták. Miég akkor inekütünk. Arra a zinëkre táncutunk, E fűęfigyerëkëk külleB, azok mëg lobdávè jáccottak. Miég e szıéna mëg nem indut. — Mast hun törık el (!) e pıros tojást, ha ırnak* (=festenek) *is?* (A kihalt húsvéti szokásra utal Sz. G.) *Miég e |* (Gondolatváltás történt. Sz. G.) *huszësztendüözs vuotam, miég akkor së marattam, miég e zıthon valóu kocsmába së ollan kilenc uörájig, továb má nëm. Mas miég akkor kezdik* (ti. a mulatozást), *a ze szüle nem láttya: De akkor e szüüö nappe* (=nappal) *látta a gyerëkejit. De mast ije ki láttya?*

Cák, 1974. febr. 17. A felvételt magam készítettem. a) Adatközlő: Nagy János 70 éves, volt napszámos, nincstelen. Mintegy húszperces szövegében egyetlen egy magas hangú névelő fordult elő, az is akkor, amikor a feleségéhez szólt. Egyébként Nagy János nem jó adatközlő, nagyon vigyáz a beszédére: — *Nem e minap miég lát-tam, hogy ot luogott* (ti. a tökhiébiér 'lopótök'). — b) Adatközlő: özvegy Pontyos Jánosné Tóth Paula 91 éves, földműves felesége, módos parasztszaládból származik, apja bíró volt a faluban: *Ez e, ez e Sudics Lidi mindig emarat tjjödlünk. Asztá még itt e faluba is ejártunk kârtyâzni eggyik a másikâho.* — *Nem lehet most (!) má pihennyi, mer itt e zidiö. De hát e juo isten mæg'gyuogyitott.* — *Ëk kosârra mæg el is vûttek ki-öntöttik* (=kiöntötték ti. a málnáját), *elopták (!) e kosaramat.* *Ën sênkijiet el nem vûttem, ién csak e kiët kezem által | amit szëttem.* — *Nem monták, hop Pontyosnië. Most aszongyák; Pontyosnië. De akkor aszonták e Nêdecki Lina.* (Ragadványneve: Nedecki — Sz. G.) — *Kint jártam e kerdbe | osztán kátózást* (=kiabálást, jajveszékelést) *hallok, | hát mondok, | micsoda kátózás van. Hád gondyöhattyák, mikor három koporsuot visznek el (!) êccërre e hásztu. E temetüöbe mægvan mind e háromnak e zarckipë.* — *Mënyyenek ki a pajtâbo aludnyi:* — *It marattam magam egyedü | e zistem magâho vënne, de hát . . . Itt e kerdbe e fujet mind eltiporgyák* (ti. a gyerekek). — *Ugyis azië fájnok annyira e kezejim.* — *E Küszögi-erdüörü* (hordták a füvet). *Në tiporgyák lë a szülessigët* (=a frissen lekaszált füvet). — *Hát e juo isten êk kis egissigët ád.*

Perenye, 1974. jan. 25. A felvételt Köbölkúti Katalin I. éves könyvtár-magyar szakos hallgató készítette. Adatközlő: Volfán Miklós 62 éves tsz-tag: *Decem-bër tizênkëttëdik'én mæk szoktyák lucáznyi a lányoknak a házzát szalmávql. Aszt akkor ijen szalmábú csináltak babákat, aszt félviszik a hász tëtëjire, aszt akkor kony-hajtuöd bekötik, hogy ne tuggyanak kigyüjni (!) e szülejik vagy maga a lány. Szal-maembërt csináltak | abba e zidiöbe | fëltëttik e házra. Asztâ szuorakozás elüöb* (=régén, régebben) *mæg nem vuot wâshun, mind e zuccajtuoba. Nyárom mæg e leginy mæg e lány | kimënt ebid után, akineg vuot udvarlaja (!), kerdbe. Ot tüötötte e legim mæg e lány e fjjatal illet | e kerdbë. Ègy'ëpkint it szerëttik mæg egymást, bent e házná ijen telkëg vuotak.* — *Ijen tizënyuociéves szëkállo a zapytát.* — *Hát engëm së akar-tak e lánnak a szüleji. De aziër ugy mëgiertëttë* (ti. a lány édesanyja, hogy a fiatalok szeretik egymást, engedte, hogy találkozzanak) | *vëlem együt mæg e lányávë is. Min-dig valahol mëgvárd bënnünk, miég mink ëty kicsit ot szuorakosztunk | a zuccán.*

Gasztony, 1972. aug. 14. A felvételt Paizer Márta tanárnő készítette. Adat-közlő: Mesterházi Sándorné Stolpics Mária 76 éves, földműves felesége: *Nyüöt sziepën, nyüöt e kendër. Ugy águsztus elején má ki lehetët szëdnyi e iziët, e virágos kendërt. Akkor hazavitték e kendërt, akkor othun e pajtâbo pënyvát tëttünk.* — *Az zörgöt, mind a nyavala* (ti. a szélrosta). *Akkor oszt ugyë fövüttök e hiëba, beletëtték e*

Megjegyzés: Cákon már igen ritka archaizmusnak számít a palatális hangrendű határozott névelő. A hatvan-, hetvenéves beszélőktől — próbagyűjtés során — nem sikerült adatokat kapnom rá.

Megjegyzés: A szövegfelvételeből arra lehet következtetni, hogy Perenyében még erősen tartja magát a magas hangú határozott névelő. Ezt bizonyítja egyébként az itt helytakarékosságból nem közölt többi adatközlő beszéde is.

kuopidzba. Od vuót e mag (=a kendermag) tavaszig. — Av vuót a patagba tizënnígy nap, mer az (ti. a virágos kender) elüüb megpállik e vizbe, mind e magos kendër. — Mëkfoktyk e kendërt, akkor kötüö szarát (=a kötény pántját) kicsit föllep husztok. Kendërváguó alá tették, jop kiëzze foktok e váguót, bal kiëzze kendërt, lëvákttuk a töj'ët, akkor hëgyit, akkor többi pazdërgyát, akkor vëtték e másik kiéviét. Akkor azután | mënt e gerebën alá (a kitilolt kender).

Felsőmarác, 1974. jan. 27. A felvételt Békefi Antal kollégám készítette. Adatközlő: Németh Jánosné Szakáll Mária 70 éves, földműves felesége: (Mit látott a köpülesnél az öregeknél? B. A.) — *Hát miëg e nagymamám elüüb, riëgën, mikor köpüüt, az isz szinte konyhakötüényivë szokta mëkkezdenyi. Ha nëm mënt ësszü neki a vajja, akkor fokta a füjössüt, aszt szokt alajja (!) tënnyi a köpüü'önek. Aszt láttom, de iém má nëm. — Luca napytán nëm j'ó fonnyi, iën Luca napytán este fonytam. Uramnak a nagymamája mongya: — „Az ördög bel'éd!” Ics csüóri e keziët. Aszongya: „az ördög beliéd, összetöröm e rokkádót!”* Ugyancsak a férje nagyanyjától hallotta a következő történetet: *Elüüb, riëgën, valamikor, aszongya, fonyuöba jártok, osztá, aszongya, odamënt e zördög. Osztán aszongya bedobott egy viërës orsuot. Aszonta nekik, ha telifonnyátok is jaj, mëk ha teli nëm fonnyátok is jaj. . . e zöreg lány fökaptá aszt a zorsuot. . .* Megjegyzés: A rendelkezésemre bocsátott szövegfelvétel nagyon kis terjedelmű, néprajzi célokat szolgál. Nehéz belőle általános képet alkotni.

4. Ha tekintetbe vesszük, hogy a nyelvemlékes adatok pontosabb helyhez kötése milyen nehézségekbe ütközik (vö. BENKŐ i. m. 82), nem lehet kétséges: az *ez, e* névelő nyelvföldrajzi vonatkozásai nyelvtörténeti szempontból is tanulságosak. A nyelvjárási adatok tanúsága szerint a magas hangú határozott névelő szinte kivétel nélkül a peremnyelvjárásokban vagy az azzal közeli szomszédságban levő részeken, valamint a hosszabb idő óta háborítatlan — tehát régi — külső nyelvjárásszigeteken található. A régebbi és az újabb adatokból a lexikális egységként, tehát az alkalmi szintaktikai kapcsolatokban előforduló *ez, e* határozott névelő területisége így vázolható fel: Felsőőr és környéke Ausztriában, továbbá a mai Vas megye nyugati sávja vagy az ahhoz közel álló települések Kőszeg—Szombathely körzetében, Körmend környéke; az Órség, Göcsej, Dél-Baranya néhány pontja, valamint a szlavóniai nyelvjárás; Erdélyben több helyen foltszerűen: a régi Udvarhely megye néhány pontja, a régi Szeben megyében Szakadát; Moldvában a régi csángó települések. Figyelmet érdemel, hogy a palóc területekről lexikai egységként, tehát önállóan, alkalmi kapcsolatokban a legkorábbi gyűjtések sem igazolják a magas hangú határozott névelő meglétét. Csupán összetételekben, illetőleg összetételeszerű kapcsolatokban, sajátos névmási alakulatokban fordul elő a palatális névelő, pl.: *emménk, ettétek, ezövék, ezö (ápja)* (vö. MTSZ. I, 523; KÁLMÁN: Nyj. (1966), 57). Meglehetősen nagy területről van szó, főleg a régi Hont, Nógrád, Gömör megyék nyelvjárásairól. Az *ez, e* névelő szóban forgó kötött kapcsolatainak nyelvföldrajzi vonatkozásait, illetőleg nyelvi adatait — helytakarékosság céljából — tovább nem részletezzük.

Az *ez, e* határozott névelő nyelvföldrajzából következően megtevesztő azt állí-

tani, hogy a magas hangú névelő nyelvünkben csupán „néhány nyelvjárásban” lehetkezett ritka kivétel volna. Az a tény viszont, hogy a nyelvtérület középső részéről, a központibb fekvésű nyelvjárásokból önálló lexikális egységként az *ez*, *e* névelő nem került elő, bizvást jelentheti: A magas hangú névelő a szóban forgó peremnyelvjárásokban, illetőleg külső nyelvjárásszigeteinken lehetkezett, nagyjából ott, ahonnan nyelvjárási adataink származnak. Hiszen több évszázada háborítatlan részek, nyelvjárási részlegek itt-ott a központibb fekvésű területeken is előfordulnak. Így például a Békés és Hajdú-Bihar megye területén található Sárrét néhány református községe meglehetősen háborítatlanul élt, a mocsaras, ingoványos „rét” biztos menedéke volt a török elől is. Ennek ellenére nyomát sem találjuk itt a magas hangú névelőnek.

Fenti megállapításunk lényegében egybevág nyelvtörténeti ismereteinkkel: „A középkori adatok inkább a nyugati és északi nyelvjárás típusokra mutatnak, ami persze nem mond ellent annak a lehetőségnek, hogy *e*, *ez* határozott névelőként való használata a hatalmas területeken csak szűkebb nyelvjárási részlegekben, foltokban volt meg; valamint annak, hogy a keleti területeken is élhetett”. (BENKŐ i. m. 82) Ismeretes, hogy a peremterületek az archaizmusokat jobban megőrzik, de az is köztudomású, hogy ezekben a nyelvjárási formációkban tágabb lehetőségei vannak a nyelvi különfejlődésnek. A peremterületek, illetőleg a külső nyelvjárásszigetek — nálunk — a legfeltűnőbb hangtani sajátágaikban ütnek el az irodalmi nyelvtől, köznyelvtől, valamint központibb fekvésű nyelvjárásainktól.

5. Vajon miért éppen a peremterületeken, a külső nyelvjárásszigeteken lehetkezett az *ez*, *e* névelő? Nincs adatunk arra, hogy a szóban forgó nyelvi formációkban az *ez*—*az* közelre: távolra mutató névmási szembenállás valahol is feloldódott volna, és így az *ez* közelre mutató névmás — anaforikus használatban — átvehette volna az *az* távolra mutató névmás szerepét is. Ugyanakkor a peremnyelvjárásszigetektől említhetők olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a szóban forgó nyelvjárási alakulatokban a hangrendi átcsapás, a hasonulás, az elhasonulás sokkal zavartalanabban valósulhatott meg — és meg is valósult —, mint a központibb fekvésű nyelvjárásokban. Erre vonatkozóan lássunk néhány adatot! A *csak* hsz., ksz. néhány peremnyelvjárásban — hangrendi átcsapással — magas hangrendű lett: *csek* — Felsőőr (vö. IMRE: Felsőőri Tsz. 41), továbbá: az MTsz. (I, 258) szerint: Vas megye, Göcsej, Palócság. A moldvai csángóból Klézséről van adatom — veláris *ġ*-vel: *Bágyim, íédēs bágyim, Ién csġk attól fiġélġk* (KALLÓS: Új guzsalyam mellett. Bukarest, 1973. A „Langos szép Ilona” népballada C variánsának énekelt szövegében, a hanglemezmellékleten). Az eredetileg mély hangrendű *csal* igenévszó *csal* i.: *csel* fn. szóhasadása mögött (vö. TESZ. I, 471, 492) ugyancsak átcsapásos jelenség húzódhat meg.

Feltehetőleg az efféle jelenségek ott zajlottak le, ahol a hangtani törvényszerűségek sokkal zavartalanabban működhettek, mint a központibb területeken, ahol az esetleges alkalmi jelentkezéseket a „korrekció” szociális szinten visszautasította. Ennek bizonyítására álljon itt néhány példa. Az itt következő moldvai csángó (Klézse)

adatban például a *csal* ige tőhangzója nyílt *e*, de a hanghelyzetből nagyon is valószínű, hogy az *á*-t megelőző *a~(á)* elhasonulásáról van szó: *S aggyik cselá, míg elcselá, Elindultak hosszú jútra* (KALLÓS: Balladák könyve. Molnár Anna, 2. számú hanglemezes melléklet). Nem lehetetlen, hogy a fent említett *csak*>*csek* hangrendi átcsapás valójában hangrendi illeszkedés vagy elhasonulás eredményeként keletkezett a peremnyelvjárásokban, egymástól függetlenül több helyen is, sőt különböző módon. A *csak*>*csek* ún. hangrendi átcsapás létrejöhetett ilyen hangtani helyzetben is: *csak egy, csak nem*>*csek egy, csek nem*. De a nyugati, illetőleg a keleti peremeken az elhasonulás sem zárható ki: *csak három*>*csek három*. Az előbbi hangtani helyzetből eredő „hangrendi átcsapásra”, valójában magánhangzó-illeszkedésre az egyes nyelvjárásokban előfordul *henem* ksz. jó példa lehet. A *henem* megvan Felsőőrben (Felsőőri Tsz. 77), az MTsz. (I, 802) Göcsejből, a palóc területről, valamint a székely nyelvjárásokból közöl rá adatot. A szerémségi Dobrodol és Herkóca nyelvjárásában is járatos a *henem* kötőszó (vö. PENAVIN, NyelvtudÉrt. 79. sz. 41). A *fejál*>*fejel* illeszkedésre az MTsz. (I, 555) ugyancsak Göcsejből, illetőleg a palóc terület több pontjáról szolgáltat adatokat. A palócból, illetőleg Csallóközből van adatolva (MTsz. I, 779) a *hajkötő*>*hejkötő* illeszkedés. A *hajtű* a szlovákiai Barslédécen *hejtő* (vö. MNyj. IV, 182). Hasonlóan illeszkedéses alakot kell látnunk a *sejeheje* 'sejehaja' réjában is: *Ékus, pékus, kankalékus, sejeheje bumm!* (Vát, Vas megye) Gyermejáték. BÉKEFI ANTAL gyűjtése. Kézirat). A *borstörő* illeszkedéses alakjai nagy területről vannak adatolva: *böstörü* (Őrség, Göcsej), *böstörő* (Balaton melléke, Szalonta, Szilágy megye, Hétfalu Brassó megye; vö. MTsz. 168). Bizonyára tárgy- és művelődéstörténeti oka van, hogy az MTsz. erre az illeszkedésre a palóc nyelvjárásokból nem közöl adatokat.

A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy a veláris+palatális,illetőleg a palatális+veláris, tehát vegyes hangrendű összetételekben az előtag vagy az utótag elhomályosulásával — főleg a peremnyelvjárásokban — magánhangzó-illeszkedés állhat be.

Az említett példákban jól látható, hogy a szóban forgó vegyes hangrendű összetételekben lezajló illeszkedésekben az *a—ë, a—e, a—ö, a—õ*, illetőleg *o—õ*, palatális: veláris hangellentétek úgy oldódnak fel, hogy az *a*>*e*-vé, az *o*>*ö*-vé válik. Ezeknek a hangrendi ellentéteknek a nyelv vízszintes előremozgása a feloldási módja. Az ún. átcsapásos *csak*>*csek*, illetőleg *csal*>*csel* is ezt a hangmozgási irányt tükrözi. Ritkábban nyelvjárásainkban ellenkező előjelű magánhangzó-illeszkedés is előfordul: *sëhonna*>*sohonna, küsruha*>*kusruha* (vö. HORGER: Nyj. 82). Úgy véljük, ezek után nem szükséges részletesebben bizonygatnunk, hogy a palóc nyelvjárásokból ismert, alábbi elhomályosult összetételek előtagja nem a közelre mutató névmásból keletkezett *ez, e* határozott névelőt őrizte meg, mint ahogy HORGER (vö. i. m. 82) állítja, hanem a mély hangú határozott névelő illeszkedett alakja: pl. *emménk*<*á(z)* *miénk, ettétek*<*á(z)* *tiétek, ezövék*<*áz övék, ezõ* (*ápja*)<*áz õ ápja* stb.

A szóban forgó névmási alakulatok előtagjának illeszkedéses magyarázatát nemcsak a fenti példák bizonyítják, hanem az a tény is, hogy — amint már említettük — a palócból az *ez, e* névelő csak ilyen kötött, sőt elhomályosult kapcsolatokból mu-

tatható ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy az, *ez*, *e* határozott névelő bizonyos nyelvjárási részlegekben, meghatározott hangtani feltételek között hangváltozással keletkezett. Az *az* mutató névmásból keletkezett mély hangú határozott névelő előtt egyébként nem volt olyan akadály, amely rendszertanilag útját állta volna a hangrendi váltásnak, ugyanis *e* segédszó új státuszában — mint névelő — kiszakadt az eredetibb mély — magas mutató névmási korrelációból.

6. Azt persze nem állíthatjuk, hogy az *ez*, *e* névelő keletkezésének mindenütt a magánhangzó-illeszkedés volt az egyetlen útja. A magas hangú határozott névelő kialakulását illetően számításba kell vennünk az elhasonulást is. Itt elsősorban az *a—ā)ē—ā* disszimiláció jöhet szóba. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk ugyanis, hogy a moldvai csángóban — bizonyos kutatópontokon — a magas hangú határozott névelő magánhangzójának hangszíne zárt *ē*, tehát: *ēz*, *ē* (vö. Trunk: MNyj. IV, 162—5 GÁLFFY MÓZES lejegyzésében; Klézse: MNyj. VI, 155—6 MURÁDIN LÁSZLÓ lejegyzésében). Semmiképpen sem valami újabb hangtani jelenséggel van itt dolgunk, hiszen RUBINYI MÓZES (vö. Nyr. XXXI, 143—8) moldvai csángó szövegeiben a magas hangú névelőben már a századfordulón megtalálható a zárt *ē* is. E szövegek Bogdánfalváról és környékéről valók. KALLÓS fent idézett műveinek hanglemez mellékletei Klézseről, Bogdánfalváról ugyancsak megerősítik a szóban forgó magas hangú névelő magánhangzójának középzártságát. Ugyanakkor a közelre mutató névmás magánhangzója következetesen nyílt *e*, tehát: *ez*, *e*. Megjegyezzük, hogy HEGEDŰS LAJOS moldvai szövegeiben (MNy. I, 241—57; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952) a magas hangú névelő mindig nyílt *e*-vel fordul elő. Nyilvánvalóan nem HEGEDŰS volt az egyetlen, aki a zárt *ē*-ző moldvai nyelvjárásokban a magas hangú névelőt — talán az *ez*, *e* mutató névmás hatására — pontatlanul, nyílt *e*-vel jegyezte le. Figyelmet érdemel, hogy az ŰMTsz. cédulaanyagában egyetlen egy középzárt *ē*-t tartalmazó — moldvai csángó-adat sincs. A magas hangú határozott névelő történetét tekintve nem közömbös tehát, hogy nyelvünk egy archaikus részlegében, több kutatóponton az *ēz*, *ē* névelő következetesen középzárt magánhangzót tartalmaz, ugyanakkor a közelre mutató névmás az egész magyar nyelvterületen egységesen nyílt *e* hangot mutat. Az *ē*-ző moldvai csángóban a palatális határozott névelő (*ēz*, *ē*) disszimilációs magyarázata nyilvánvalónak látszik, például: *ā házba)ē házba*, *āz ágyba)ēz ágyba* stb. Ennek ellenére a moldvai csángó nyelvjárásokban is közreműködhetett a magánhangzó-illeszkedés a magas hangú névelő keletkezésében. Így például az *eki* 'aki' vonatkozó névmás mind a nyugati nyelvjárásokban, mind a moldvai csángóban (vö. a közölt szövegrészleteket, Felsőöri Tsz. 23; KALLÓS: Új guzsalyam mellett 32, 34, 75 stb.) megtalálható. Nyilvánvalóan mindkét nyelvjárástípusban — egymástól függetlenül — illeszkedéssel keletkezett a vonatkozó névmás magas hangú alakja: *aki)eki*. Az MTsz. (I, 522) moldvai csángó adatai azokat a hangkörnyezeteket is illusztrálják, ahol a magas hangú névelő illeszkedésesen keletkezhetett: *Ez e hel vala a mihénk* (Nyr. III, 49); *Menjenek fel e hedre. Ez egerek futnak előlik* stb. (Nyr. IX, 452).

Természetesen ilyen és efféle hangkörnyezet minden nyelvjárásban tömegével

fordult, illetőleg fordul elő, mégsem produkált hangrendi illeszkedést a mély hangú határozott névelőben. Ehhez a peremnyelvjárás hangtani viszonyaira is szükség volt. A beszédíram fokozottabb volta, az artikulációban meglevő eltérések bizonyára együttesen segítették elő a szóban forgó illeszkedést. Természetesen az sem jelentéktelen itt, hogy a nyelv korrekciós (helyreigazító) törekvései a peremeken gyengébbek.

További probléma marad a vizsgálódás számára, hogy a palóc nyelvjárásokban önálló lexikális egységként miért nem alakult ki az *ez*, *e* névelő. Nem lehetetlen, hogy a kérdésre a feleletet a palóc nyelvjárás sajátos hangviszonyaitól kell várjunk. Annyi bizonyos, hogy a palócban *a—á* > *ě—á* disszimilációról nem beszélhetünk, hiszen az *á* fonéma realizációja *ā*-féle hang, ugyanakkor az irodalmi, köznyelvi *a* pedig illabiális *ā*-ként jelentkezik. Úgy látszik, hogy az illabiális *ā* az *áz*, *ā* névelőben nem hasznolt olyan könnyen — önálló szóként — az *e* hangok társaságában (vö. a fenti moldvai csángó példákat), mint a nyugati, illetőleg a keleti (főképpen a csángó) nyelvjárások labiális *a* hangja. Ez a megjegyzés csupán egy ötlet. A szóban forgó kérdés mindenesetre további kutatást igényel.

7. Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a peremnyelvjárásainkban, külső nyelvjárásszigeteinken jelentkező *ez*, *e~ěz*, *ě* határozott névelőt mint „ritka kivételt” a közelre mutató névmásból származtatni, s így párhuzamos fejlődésűnek tekinteni az *az*, *a* határozott névelővel több okból sem megnyugtató. A magas hangú névelőnek a közelre mutató névmásból való magyarázatát számos tény teszi problémássá: A magas hangú névelő nyelvjárásainkban igen nagy területről — méghozzá a peremnyelvjárásokból, illetőleg közülük — kimutatható. Minden valószínűséggel a magas hangú névelő nyelvjárásainkban sok gócú jelenség. A magas hangú névelőnek a mély hangúval való párhuzamos fejlődését kétségesse teszi az a tény, hogy a nyelvtörténeti adatok a mély hangú névelő kialakulásának elsőbbségét vallják. A határozott névelőnek anaforikus szerepű névmásból való magyarázata ugyancsak ellene szól annak, hogy a magas hangú névelő az *ez* közelre mutató névmásból alakult volna ki. Ugyanakkor a palócban a birtokos névmás elhomályosult előtagjaként meglevő magas hangú *ez*, *e* határozott névelő — bizonyíthatóan — hangrendi illeszkedés eredményeként jött létre. Az *ě-ző* moldvai csángó nyelvjárások zárt *ě*-t felmutató névelője az *á* előtti *a* disszimilációjának tekinthető. A peremnyelvjárások sajátos hangtani viszonyai, továbbá a hangrendváltással kapcsolatban felhozott analóg esetek a magas hangú névelőnek hangtani úton — a mély hangú névelőből — való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik.

SZABÓ GÉZA

Zur Geschichte des bestimmten Artikels mit Palatallauten

Die Geschichte des bestimmten Artikels mit Velarlauten (*az*, *a*), der in der Schrifts- und Umgangssprache, sowie in den meisten Dialekten vorkommt, ist geklärt; er ist aus einem seine Betonung verlorenen auf die Ferne hinweisende De-

monstrativpronomen entstanden — unabhängig von fremden Einfluß. In den äußeren Dialektinseln, sowie in vielen Teilen der Randdialekte ist auch der bestimmte Artikel mit Palatallauten *ez, e*; in dem moldauer csángó Dialekt: *ěz, ě*; gebräuchlich.

Als allgemein anerkannt können wir die Meinung bezeichnen, daß der bestimmte Artikel mit Palatallauten aus dem auf die Nähe hinweisende Demonstrativpronomen entstanden ist, — als eine seltene Ausnahme — als Ergebnis einer parallelen Entwicklung zum Artikel mit Velarlauten. Der Verfasser hält die Ableitung des Artikels mit Palatallauten aus dem Demonstrativpronomen aus mehreren Gründen nicht für beruhigend.

Die sprachgeschichtlichen Angaben behaupten den Vorgang der Entstehung des Artikels mit Velarlauten. Die Erklärung des bestimmten Artikels aus Pronomen von anaphorischer Rolle widerspricht dem, daß der Artikel mit Palatallauten aus dem Demonstrativpronomen *ez* entstanden wäre. Die Entstehung in unseren Dialekten des bestimmten Artikels *ez, e* kann nicht als eine „seltene Ausnahme“ bezeichnet werden. Hier haben wir mit einer ziemlich typischen Erscheinung von mehreren Zentren der Randdialekte zu tun.

In den Paloczendialekten ist der bestimmte Artikel *ez, e* als verblasenes Vorderglied des Possessiv-, bzw. Personalpronomens — beweisbar — wegen Lautangleichung entstanden: *emménk*⟨*áz miénk*, *ettétek*⟨*áz tiétek*, *ezövé*⟨*áz övé*, *ező*⟨*áz ő* und so weiter.

Der Artikel mit dem geschlossenen *ě* Vokal der moldauer csángó Dialekte kann für Dissimilation des *a* Vokals vor dem Vokal *á* angesehen werden. Die spezifischen phonetischen Umstände der Randdialekte, ferner die analogischen Angaben in Beziehung mit der Lautangleichung, z. B.: *csak* Adverb, Konjunktion⟩*csek*; *csal* Nomen-Verb⟩*csal* Verb: *csel* Nomen; *borstörő*⟩*böstörő*; *fejál*⟩*fejél*; *hajtő*⟩*hejtő* usw. unterstützen die Wahrscheinlichkeit der Entstehung des Artikels mit Palatallauten aus dem Artikel mit Verarlauten — auf phonetischer Ebene.

G. SZABÓ